

Л. П. Нагорна (Київ)

Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки кризь призму 90-х

Союз РСР розпався, не доживши року до свого 70-річчя. Історія відпустила цьому гіганту навіть трохи менше, ніж середній вік людини. А втім, доводиться дивуватися порівняльній тривалості цього строку. Адже безпосередні учасники процесу творення єдиної союзної держави жили під враженням нетривкості досягнутого об'єднання, а дехто з них буквально через кілька місяців після укладення договору 1922 р. бив на сполох, твердячи, що «союзне будівництво пішло невірним шляхом». Досить перечитати, приміром, виступ голови Раднаркому України Х. Г. Раковського на XII з'їзді партії, щоб пройнятися його тривогою і болем, що так нагадують наше сьогодення самопочуття перед, здається, фатальною невідворотністю міжнародних чвар. Недалекоглядна політика центральних органів Союзу в національному питанні, їхні кричущі помилки змусили Раковського заявити: «Це одне з тих питань, яке віщує громадянську війну, якщо ми щодо нього не виявимо необхідної чуйності і необхідного розуміння»¹.

Протягом багатьох років ні політика, ні наука великої багатонаціональної країни воліли не чути цього зойку перестороги. Національне питання було оголошене раз і назавжди розв'язаним; після 1923 р. воно жодного разу не обговорювалося на партійних з'їздах. Що ж до науковців, то їхній підвищений інтерес до національних проблем зводився до апологетики на адресу радянської національної політики. Історія утворення на руїнах Російської імперії нового державного об'єднання писалася однією рожевою фарбою (доводиться визнати, що іншої не знаходилося і у автора цих рядків). Будучи останньою справою, до якої довелося докласти руки В. І. Леніну, Союз РСР в радянській історіографії зображувався як блискучий доказ геніальності вождя революції, а радянська федерація — як найвищий тип людського співжиття.

Сьогодні мусимо пошкодувати не тільки з приводу того, скільки сил і коштів пішло на обґрунтування нежиттєвих пропагандистських штампів, скільки за тим, яким ударом по суспільній свідомості стало намагання «поліпшити історію». Лакування дійсності дало зворотний ефект, і, мабуть, ще не скоро суспільство позбудеться комплексів «совковості», «назадництва», меншовартості і другосортності національної ідеї. Завдано тяжкого удару і патріотичній свідомості, бо чим, мовляв, має пишатися багатомільйонна нація, яка зреклася свободи?

Добираючись до істини, не обрати б нам найлегший шлях — змінити всі плюси на мінуси. Спокуси вкласти історію утворення СРСР у формулу «завоювання» національних окраїн не уник у свій час навіть такий безспірний авторитет зарубіжного радянознавства як Р. Пайпс. Попри її зовнішню притягальність ця теорія не відбиває всієї складності трагічного проти-

борства, у яке виявилися втягнутими мільйони людей. Вона ніби виносить за дужки фактор вибору, який виходить на перший план в умовах громадянських воєн. У знесиленому і знекровленому суспільстві на якомусь етапі обов'язково беруть гору люди, схильні до «твердої руки» на шкоду демократії і до централізму на шкоду національній свободі.

З цього погляду історія подій на Україні надто показова. Спочатку бурхливе розмаїття програм і підходів, триумф національної ідеї. Потім гірке усвідомлення того, що її обстоювання потребує сили, а коли сили недосить, вітчизна стає об'єктом суперництва тих, хто має її вдосталь. Колишні поборники чистоти національного духу в цих умовах стають зложниками чужих інтересів і стрімко втрачають авторитет. І тоді на авансцені історії з'являються політики, які апелюють до традиціоналістських почуттів, пропагують переваги великих держав. Доцентрові сили перемагають, державна єдність відновлюється, — ніби для того, щоб на новому витку спіралі дати простір для відцентрових сил.

Громадянська війна в Україні не могла не ослабити вплив національно-державницької ідеї, скомпрометованої недалекою політикою лідерів Центральної Ради і Директорії, їх відвертою орієнтацією на чужоземні сили. Це надало нового імпульсу ідеям федерації, популярним в українській політичній думці ще з часів Кирило-Мефодіївського товариства. Федерації як формі державного устрою, що дає можливість забезпечити певну політичну самостійність державних утворень у межах однієї держави, віддавала перевагу Центральна Рада у той час, коли вона ще тільки йшла до влади. З'їзд народів колишньої Російської імперії, який відбувся у Києві 21—28 вересня 1917 р., у своїй постанові записав, що головною вадою державного устрою Росії «є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади» і що тільки федеративний устрій держави може забезпечити широку участь громадян у державному житті. Єдино прийнятним при утворенні федерації Рада вважала національний принцип. З'їзд обрав Раду народів і доручив їй боротися за «храм волі» — російську федерацію, яка мислилася як перший камінь у будові європейського, а згодом і всесвітнього федеративного об'єднання². Прийшовши до влади в Україні, Центральна Рада не відмовилася від ідеї федерації, але трансформувала її в такий спосіб, щоб виключити із числа можливих членів федеративного об'єднання Радянську Росію.

Ідеї федералізму взяли на озброєння і більшовики. Трансформація поглядів В. І. Леніна на федерацію відбулася під впливом Лютневої революції і національно-визвольних рухів на окраїнах Росії; уже влітку 1917 р. він допускав можливість федеративного устрою країни. Українські більшовики, повідомляючи про утворення у Харкові в грудні 1917 р. республіки Рад, оголосили її федеративною частиною Російської республіки. Далеко не бездоганну формулу, в якій переплелися уявлення про федерацію і автономію, можна віднести на рахунок правової необізнаності молодих політиків, а можна й розглядати як намір забезпечити суверенітет нової держави, не посягаючи на єдність країни. Федеративний зв'язок РСФРР і УСРР був закріплений «Декларацією прав трудящого і експлуатованого народу», затвердженою III Всеросійським з'їздом Рад у січні 1918 р.

Проте принципи федерації не стали у 1918—1920 рр. підвалинами українського державотворення. В хаосі громадянської війни радянська Росія зуміла відновити свою владу в Україні, хоча й у вигляді, замаскованому договірними відносинами формально незалежних держав. Існування єдиної РКП(б) і відомчої залежності українських господарських органів від російських робило незалежність УСРР ефемерною. Як зазначав у 1920 р.

М. С. Грушевський, «совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а наприкінці звела до повної і абсолютної залежності України від московського центру навіть без будь-якого путяшого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії»³.

І все ж Грушевський помилявся: ідеї федерації виявилися в Україні значно живучішими, ніж йому уявлялося з емігрантського «далека». Насамперед тому, що становили прийнятну основу для компромісу між намірами правлячої партії відновити державну єдність і прагненням свідомих кіл українського громадянства до власної державності. Свідомість спільної долі Росії і України живила надії на можливість плідної співпраці рівноправних суб'єктів федерації. На користь ідей федеративного об'єднання працював і той факт, що найімовірнішою альтернативою їм була програма «автономізації» республік, яка активно розроблялася у центрі і мала своїх прихильників у керівництві КП(б)У.

Наскільки реальною була ідея створення справжнього, а не картинного федеративного союзу республік? Якими, зокрема, були можливості України у відстоюванні свого суверенітету? Якщо оцінити ситуацію тверезо, без рожевих окулярів, то слід визнати, що умови для створення «союзу рівних» були з самого початку архінесприятливі. Витоки багатьох з тих проблем у національних відносинах, з якими наше суспільство зустрілося сьогодні, лежать у волюнтаристському розв'язанні державно-правових і національно-територіальних питань в період утворення СРСР. Тим більш заслуговує на повагу позиція ряду керівників українського уряду, які виступили з відкритим забралом проти шовіністичних за своїм спрямуванням домагань центру. Завдяки їхнім самовідданим зусиллям українське питання в період утворення єдиної союзної держави стало важливим політичним чинником, змусило керівників РКП(б) вдаватися до маневрів, здійснювати масштабну національно-культурну реформу.

Позиція керівників уряду України, яка після утворення СРСР була чітко протиставлена диктатові центру, вже не раз спеціально аналізувалася⁴. Проте в інциденті, що закінчився відкликанням з України Раковського, дослідники схильні бачити насамперед особисту драму людини, несправедливо оголошеної конфедералістом. Важливіше ж, на наш погляд, поглянути на проблему більш широко, з позицій національного досвіду, з'ясувати місце українського питання в процесі становлення союзної держави, яка так і не стала, внаслідок своєї авторитарної природи, справжньою федерацією.

Упереджене, насторожене ставлення до українського етносу радянська влада успадкувала від імперії Романових. Офіційна ідеологія царизму немало потрудилася над створенням образу «невдячних малоросів», «мазепинців», що ставлять під загрозу цілісність Росії. Державотворчі прагнення, яскраво продемонстровані в період української революції, не могли не непокоїти і нових господарів Кремля. Їхню негативну реакцію не раз викликала також самостійна, що йшла врозріз із деякими партійними директивами, лінія ЦК КП(б)У і Раднаркому України. Чи не тому досі «не знайдені» важливі ленінські документи, що стосуються України, насамперед його виступ на VIII конференції РКП(б)?

Що ж до Сталіна, то «азіацентристський фокус» у його світосприйманні наклав виразний відбиток на неадекватне визначення ним як національно-культурної ситуації в Україні, так і її місця й ролі у світовому революційному процесі. Виступаючи із заключним словом на Четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей у червні 1923 р., Сталін виділив два «найслабші пункти» Радянської

влади — Туркестан і Україну. Характеризуючи становище в Туркестані як «найбільш неблагополучне, найбільш тривожне», генсек мотивував цей висновок його культурною відсталістю, убивчо мінімальним процентом грамотності, відірваністю держaparату від мови і побуту народів Туркестану, вбивчо повільним темпом розвитку. Перейшовши до характеристики становища в Україні, Сталін провів майже цілковиту аналогію з Туркестаном. «Стан справ в розумінні культури, грамотності і т. д. тут такий самий, або майже такий самий, як в Туркестані», — заявив він⁵.

Не менш суб'єктивним був і висновок Сталіна щодо місця і ролі України на світовій арені. «Східні райони, органічно зв'язані з Китаєм, з Індією, зв'язані з ними мовою, релігією, звичаями та ін., — говорив він на XII з'їзді РКП(б), — важливі для революції перш за все. Питома вага цих маленьких народностей (?) стоїть далеко вище, ніж питома вага України»⁶.

Навряд чи Сталін і справді не розумів справжньої ваги українського питання у щойно створеному СРСР та поза його межами. Скоріше навпаки: такі заяви мали на меті применшити резонанс гострих політичних виступів представників України проти режиму диктатури і придушення інакомислення в партії. Адже саме з вуст члена першого ЦК КП(б)У, на той час представника «робітничої опозиції» Ю. Х. Лутовинова, керівники РКП(б) почули правду про те, що в партії «не існує можливості нормальним шляхом висловити свої міркування», що «далеко не вся партія, а лише Політбюро є непогрішним папою..., і ніхто не має права ніякої критики наводити». Єдності партії, вважав Лутовинов, не можна добиватися шляхом репресій і затискування ротів⁷.

З часу тяжкої хвороби В. І. Леніна єдиною людиною в керівництві партії, хто розумів небезпеку політики «придушення націоналів», був М. І. Бухарін. Практично він один підтримав ленінську лінію захисту групи Мдівані у Грузії, звинуваченої у «націонал-ухильництві» і «місцевому шовінізмі». На XII з'їзді РКП(б) він чітко розмежував рівень небезпеки, що виходив від великодержавного шовінізму, з одного боку, і від місцевого націоналізму, з другого. Другу він вважав незрівнянно меншою⁸.

Якщо говорити про партійних керівників України, то такої ясності їм явно бракувало. Д. З. Мануїльський, перший секретар ЦК КП(б)У до квітня 1923 р., повністю поділяв сталінську платформу «автономізації». Е. Й. Квірінг, що змінив його на цьому посту, почав свою діяльність із заступлення русотяпських надій на те, що «колись же скінчиться метушня з національними радянськими республіками». Проте, співвідносячи небезпеку русотяпства з небезпекою місцевого націоналізму, він явно переоцінював останню. У статті, опублікованій в порядку дискусії до XII з'їзду партії, він, хоча і стримано, висловився проти курсу на українізацію, зазначивши, що від таких пропозицій «сильно тхне українським шовінізмом»⁹.

Що ж до другого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебеда, то пропагована ним теорія «боротьби двох культур» стала «притчею во языцех» саме тому, що явно демонструвала небезпечний розрив між словами й ділами у національній політиці партії. Українізацію партії він вважав «для інтересів культурного руху заходом реакційним», бо це, мовляв, означало б «прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста»¹⁰.

Значно реалістичнішою, ніж лінія керівництва КП(б)У, була позиція радянського уряду України, керованого Х. Г. Раковським. Віддавши на початку своєї діяльності данину національному нігілізмові, Раковський невдовзі став палким прибічником федеративного державного устрою з наголосом на забезпеченні реальної самостійності республіки у вирішенні своїх

внутрішніх питань. Однорумцями Раковського були його заступник М. В. Фрунзе, нарком юстиції М. О. Скрипник, нарком освіти, згодом голова київського губвиконкому Г. Ф. Гринько. В щойно створеному Союзі вони бачили не узгоджувальну камеру, а єдину, керовану із центру, державу. Проте водночас вони вважали необхідним так узгодити суверенітет союзу і суверенітети республік, щоб вони не заперечували і не знищували один одного. На думку Х. Г. Раковського, належало «надати республікам — членам Союзу — досить широкі фінансові й, зокрема, бюджетні права, які б забезпечували можливість прояву їх власної державно-адміністративної, культурної, господарської ініціативи»¹¹.

І Раковський, і особливо Скрипник рішуче відкидали фальш і беззмістовність вигаданої ідеологами центру альтернативи: або єдина й неподільна держава, або конфедерація. При цьому якщо Раковський ратував насамперед за правовий простір для господарської ініціативи республік, Скрипник сміливо вводив поняття їхньої внутрішньої незалежності. На його думку, ідеал новоствореної держави має бути такий: «вільні республіки, що об'єднуються, лишаяються внутрішньо незалежними, водночас передаючи певну частку своєї суверенності своєму Союзу соціалістичних республік для економічної і політичної боротьби зовні». Розуміючи, що така позиція вразлива з точки зору традиційного державного права, Скрипник знайшов за потрібне зауважити: «Ми будемо надто складне об'єднання, до якого не можна підходити лише зі старими формулами старого буржуазного державного права»¹².

З огляду на пізніші звинувачення на адресу Раковського і Скрипника варто підкреслити, що український підхід до проблем конституційного оформлення СРСР вироблявся колегіально, за активною участю і під контролем ЦК КП(б)У. 3 травня 1923 р. комісія Раднаркому по виробленню проекту Конституції СРСР заслухала доповідь Х. Г. Раковського «Про Конституцію СРСР, взаємовідносини між наркоматами УСРР та СРСР і формування бюджету». Наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У створило комісію для практичного втілення в життя рішень XII з'їзду партії у складі Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського та Е. Й. Квірінга¹³. Результатом спільної роботи став український проект Конституції СРСР, в основному схвалений 23 травня на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та Раднаркому України. Цей проект виходив із завдань забезпечення господарської автономії республік, їхньої рівноправності у культурних та адміністративних питаннях. Гарантією їхньої рівноправності мало стати розширення прав Ради національностей, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та Раднаркомів республік. За українським проектом кожна з двох палат мала самостійну президію; уряд повинен був формуватися за участю обох палат. Проектом передбачалося також перевести союзні наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі із розряду злитих у розряд об'єднаних (директивних). Три об'єднані комісаріати (Робсельінспекції, Наркомпрод та Наркомпраці) пропонувалося перевести в розряд самостійних.

З висоти сьогодення досвіду ми бачимо, що ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенітет республік. Запропонована Україною концепція «нового етапу федерації» хибувала на половинчатість; вона абсолютизувала механізми державності, питання про розвиток місцевого самоврядування на радянській основі навіть не ставилося. Проте у разі врахування українських пропозицій можна було розраховувати на головне: ліквідацію монополії центру на прийнятті політичних рішень без погодження з республіками. Це, у свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення

основоположних принципів національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, здійснення національно-культурної реформи. Конструктивна позиція України могла стати основою і для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу рішень, що приймалися у 1922—1923 рр. у галузі міжнаціональних відносин. На це, зокрема, нещодавно звернув увагу А. П. Ненароков¹⁴.

Чому ж досить зважені і помірковані пропозиції українського уряду були буквально «в штики» зустрінуті на союзному рівні? Насамперед тому, що вони супроводилися гострою критикою тієї моделі управління країною, яку вдалося протягти центру в ході утворення СРСР. На XII з'їзді партії Раковський відверто сказав про те, що багато центральних органів зрозуміли утворення Союзу як можливість «обрушитися всією своєю вагою на окремі республіки»¹⁵. Про «надзвичайно глибоку централізаторську інерцію», яка давить і гне відповідальних працівників і є однією з величезних перепон для налагодження державних взаємовідносин всередині Союзу, говорив і Г. Ф. Гринько¹⁶. «Якщо ми на досвіді трьох років підходимо до необхідності оформити наші конституційні відносини, — зазначав він, — то не з любові до конституційної чіткості, а через необхідність забезпечити розвиток господарської ініціативи, якою така велика республіка, як Українська, повинна володіти повністю і реально. Ми будемо наполягати на конституційному закріпленні наших господарських і конституційних прав»¹⁷.

На фоні гостроти грузинського питання, ускладненого некоректною поведінкою комісії під головуванням Ф. Е. Держинського (у складі її був і Д. З. Мануїльський) солідарний виступ представників України становив для бюрократичної верхівки шойно створеного Союзу неабияку небезпеку. Сталін не міг не бачити, що на окраїнах виникає опозиція заходам центру і що вона знаходить підтримку з боку М. І. Бухаріна. Це змусило його відкинути дипломатичний етикет і виступити на XII з'їзді РКП(б) з відкритим забралом. Не зупинившись перед звинуваченням Бухаріна у нерозумінні національного питання, Сталін твердо заявив, що не поділяє поглядів тих, хто роздає всілякі обіцянки націоналам, розшаркуючись перед їхніми представниками. «Право на самовизначення, — сказав генсек, — не може і не повинне служити перепоною справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинне відступити перед другим»¹⁸.

Нав'язуване верхівкою РКП(б) розуміння диктатури пролетаріату на тому ж з'їзді відверто роз'яснив Г. Є. Зінов'єв. «У нас є товариші, які кажуть: диктатура партії — це роблять, але про це не говорять?.. Чому ми повинні соромитися сказати те, що є і чого не можна сховати». На думку Зінов'єва, усе пішло б «догори дном», якби голів губвиконкомів добирав не ЦК партії, а, скажімо, Президія ВЦВК. «Не може цього бути», — переконано підсумовував він¹⁹.

Підім'явши під себе всю систему органів влади, сталінське керівництво іменем партії встановлювало в країні режим всевладдя партапарату. Всі розмови про право націй на самовизначення і суверенітет республік в цих умовах були не більш як димовою завісою, за якою мала здійснюватися стара орієнтація на «єдину й неділиму». І про це відкритим текстом сказали на XII партійному з'їзді представники України. Ще на попередньому з'їзді партії, заявив М. О. Скрипник, «я був підданий дискваліфікації за те, що передбачив те «єдино-неділиме» змінюхівське устремління наших радянських апаратів, яке тепер встановлює т. Сталін»²⁰.

Не зумівши (внаслідок рішучого опору В. І. Леніна) провести в життя свою програму «автономізації», Сталін зробив ставку на шельмування і усу-

нення з політичної арени тих, хто обстоював справжню федерацію республік. Для досягнення цієї мети застосовувалися різні засоби: від заохочення незгод на місцях до залякування кадрів жупелом «націонал-ухильництва». Інструментом залякування «націоналів» стала згадувана вже Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, на якій першим питанням була поставлена справа керівника татарських комуністів М. Х. Султан-Галієва. Сталося майже неймовірне: лінія XII з'їзду партії на сприяння національному розвитку була ревізована на нараді, яка відбулася через два місяці після нього і мала розробити заходи по її реалізації. Прямий тиск на українських керівників (а саме вони на нараді задавали тон у критиці національної політики РКП(б)) при цьому сполучався з відвертим пересмикуванням їхніх поглядів і висловлювань. Обстановка в партії на той час вже була така, що ніхто не заперечив Сталіну, спостерігаючи, як він буквально топче Раковського і Скрипника, грубо спотворюючи позицію України.

Справедливості заради слід зауважити, що першим на Четвертій нараді звинуватив Раковського у конфедералізмі не Сталін, а Мануїльський. Він же поставив під сумнів значимість рішень XII з'їзду партії, сказавши, що з'їзд розв'язав національну стихію на місцях. Залишимо кесарю кесарево, говорив Мануїльський, нехай ЦК РКП(б) веде боротьбу з великоруським шовінізмом, а ми насамперед повинні вести запеклу боротьбу із своїм націоналізмом²¹.

Уже не займаючи на той час в Україні керівних постів, Мануїльський представляв на нараді ЦК РКП(б), і це робило його позицію вдвічі небезпечною. Від неї настільки відгонило шовінізмом, що Л. Д. Троцький знайшов за потрібне різко заперечити йому. «Не можна більше скомпрометувати резолюцію XII з'їзду, ніж це зробив Мануїльський»²², — сказав він. Треба сказати, що Мануїльський сприйняв цю критику надто хворобливо і нервово, а Троцький не лишився в боргу. У ході перебранки, що виникла між ними, і прозвучало з уст Мануїльського звинувачення Раковського у конфедералізмі.

Щодо Троцького, то він був відвертим: лишаючись переконаним централістом, вважав за потрібне йти на поступки «націоналам» з тактичних міркувань. «Національна свідомість, — говорив Троцький, — є теж господарський фактор, який має увійти в централістичний план, і якщо цей фактор — жива історична сила — вимагає сьогодні поступок, то доводиться централізм створювати, рахуючись із національним фактором у господарстві, бо якщо надто забіжимо вперед, то будемо далеко відкинуті назад»²³.

Сталін був нездатен і на таку примітивну дипломатію. Ополчившись на «націоналістичне віяння, яке пре в нашу партію на окраїнах»²⁴, він звинуватив представників України у тому, що вони при розгляді проекту Конституції, прийнятого на з'їзді Рад, нібито викреслили з нього фразу про те, що «республіки об'єднуються в єдину союзну державу», а владу Президії ЦВК звели до нуля, розділивши її між президіями обох палат. «Я вбачаю в цій наполегливості деяких товаришів українців бажання добитися в розумінні визначення характеру Союзу чогось середнього між конфедерацією і федерацією з перевагою в сторону конфедерації»²⁵, — заявив він.

Виступаючи з такими звинуваченнями, Сталін, очевидно, розраховував як на недостатню правову обізнаність учасників наради, так і на те, що ніхто з українських керівників не наполягатиме на своїх тезах. Проте він помилився. Фрунзе зразу ж відкинув перше звинувачення, сказавши, що хоча розходження всередині ЦК були і є, Політбюро ЦК КП(б)У не

приймало формулу «СРСР, а не єдина союзна держава». Повну ясність він у це питання Раковський, який сказав, що під час обговорення його у Президії ВУЦВК із формули «укладають даний договір про створення єдиного державного Союзу Радянських Соціалістичних Республік» слова «єдиного державного» були викреслені. Коли же це питання виникло в комісії ЦК РКП(б), представники України без усяких спорів одностайно вирішили відновити старий текст²⁶.

Під градом звинувачень Раковський все ж зумів сказати головне: Сталін умисно створює враження про нібито виявлене Україною бажання відокремитися, намагається внести в історію конституційного будівництва версію боротьби федералістів і конфедералістів. Він не просто упіймав генсека на підтасовках, а звернув увагу на юридичні негаразди в документах, якими оформлявся союзний договір. Формула «єдина союзна держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік», якщо підходити до неї з формальної точки зору, абсурдна, вважав Раковський. Вона не дає чіткої відповіді на те, що ж створено: одну державу чи союз держав? І що це за держава, частини якої можуть відокремлюватися?

Таким чином, голова Раднаркому України і справді поставив дуже гостро ті болючі питання незгодженості форми і змісту, які зрештою і призвели через багато років до розпаду СРСР. Якби замість крикливих взаємних звинувачень учасники наради спробували всерйоз обговорити питання про політико-правові основи щойно створеного союзу, багатьох деформацій і ускладнень у національній політиці вдалося б уникнути. Але з подачі Сталіна вони зайнялися зведенням рахунків і навішуванням ярликів. Останнє слово лишилося за генсеком, і звинувачення Раковського і Скрипника у конфедералізмі ще довго були своєрідним пугалом, яке відлякувало серйозних політиків і політологів від аналізу державної структури СРСР.

Вірний собі, Сталін не бажав далі спокушати долю і вирішив будь-що розправитися з українською опозицією великодержавній політиці. Насамперед він подбав про усунення з України Раковського. Мотиви, якими він керувався, досить точно визначив Троцький, підкресливши, що Сталіну «для спрощення і полегшення дальшої боротьби виявилось найзручнішим відірвати Раковського від українського і взагалі радянського ґрунту, перетворивши його у посла»²⁷.

Раковський не побоявся відверто сказати Сталіну про те, що його призначення у Лондон було «продовженням тієї тактичної лінії, метою якої є ліквідація мене як партійного і радянського працівника»²⁸. Думається, що він все ж недооцінив підступності суперника: точно розрахований удар мав головним призначенням деморалізацію всієї української опозиції. Досить переглянути матеріали червневого пленуму ЦК КП(б)У 1923 р., щоб переконатися — удар влучив у ціль. Від одностайності керівників України в питаннях союзного будівництва, продемонстрованої під час VII конференції КП(б)У, не лишилося й сліду. Раковського під час пленуму вразило не стільки те, що Мануїльський ще раз закликав «відмежуватися від конфедералізму», скільки складений Квірінгом пункт резолюції, де Політбюро фактично відмежовувалося від складеного «у радянському порядку» українського проекту союзної конституції. Тут же на вирваному з блокнота аркуші паперу Християн Георгійович написав заяву про відставку. У доданій до матеріалів пленуму «окремій думці» він зауважив: протягом півроку питання союзного будівництва щонайменше 10 разів обговорювалися у ЦК, Раднаркомі, в партійних і радянських комісіях, в які входила більшість членів Політбюро²⁹. Пізніше, уже після урочистих проводів з

України, Раковський розставив всі крапки над «і», заявивши, що галас, зчинений навколо уявного порушення Раднаркомом і Президією ВУЦВК директив щодо союзного будівництва є «маневром для того, щоб провалити важливі для зміцнення партії й радянського апарату на Україні практичні пропозиції українського ЦК»³⁰.

А проте перемога Сталіна у конфлікті з керівниками України на той час ще була далеко не остаточною. Він змушений був зробити і для себе висновки з того протистояння, яке виникло на XII з'їзді і тривало на Четвертій нараді. Недарма так часто у своїх виступах на нараді генсек закликав представників республік до маневрування. Саме в цей час у Сталіна та його оточення визрів новий план — перекласти на партійні організації республік відповідальність за проведення на місцях партійної політики. «До останнього часу, — говорив він, — ЦК РКП, звичайно, маневрував на окраїнах безпосередньо, через голови комуністичних організацій на окраїнах, іноді навіть в обхід цих організацій, залучаючи до загальної роботи радянського будівництва всі і всякі національні елементи більш або менш лояльного характеру. Тепер цю роботу повинні провести самі окраїнні партійні організації»³¹.

До якого ж маневрування зобов'язував Сталін комуністів республік? Йшлося, за його словами, про «способи вирощування і зміцнення марксистських кадрів з місцевих людей». Причому він вважав, що «лінію поступової націоналізації урядових установ» слід провести «в першу чергу в такій важливій республіці, як Україна»³².

Навряд чи варто в такій постановці питання вбачати ознаки відходу від азіацентристського спрямування національної політики РКП(б). Якщо Туркестану відводилася в ній роль «передового поста революціонування Сходу», яку передбачалося здійснювати, «не зупиняючись перед жертвами», то практично така ж роль відводилася Україні щодо народів Заходу. На ефектні ходи в національній політиці радянський уряд розраховував як на засіб революціонування насамперед тих країн, під владу яких потрапили українські землі після першої світової війни — Польщі, Чехословаччини, Румунії. В резолюції V конгресу Комінтерну (червень-липень 1924 р.) зазначалося: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи»³³.

На те, що у запровадженому XII з'їздом партії курсі на коренізацію були елементи політичної гри, розрахованої на активізацію революційних процесів у Європі і Азії, звертав увагу М. Жулинський у співдоповіді на конгресі українців у Києві в січні 1922 р.³⁴. Ця політична гра була розрахована як на зовнішній, так і на внутрішній попит. Сталіну будь-що необхідно було добитися припинення критики своєї політики з боку керівників республік. Загальне погіршення міжнародної обстановки, зв'язане з приходом до влади в Англії консервативного уряду С. Болдуїна, підписанням Локарнської угоди, активізацією правих сил у Польщі, як і поява «нової опозиції» всередині ВКП(б) — все це змушувало правлячу партію відступати від жорсткого централізму у проведенні своєї внутрішньої політики. Доводилося зважати і на те, що, як зауважив Сталін на XII з'їзді партії, «раніше пригноблені національності займають найбільш потрібні для господарського розвитку райони і найбільш важливі з точки зору воєнної стратегії пункти»³⁵.

Починаючи з середини 1923 р. відносини між центром і республіками зазнали суттєвих змін. У 1924 р. український уряд дав заключення по 330 законопроектах загальносоюзного характеру. Точка зору Раднаркомом України була значною мірою врахована в законах про бюджетні права Союзу і республік, про союзне громадянство, місцеві фінанси тощо. Інструментом уз-

годження інтересів стало Постійне представництво УСРР при уряді СРСР, права і обов'язки якого розширилися³⁶.

Запобігти можливим національним ускладненням, підтримати в очах міжнародної громадськості репутацію СРСР як федерації рівноправних республік покликана була масштабна національно-культурна реформа, яка набрала вигляду коренізації. Вона була спрямована на те, щоб вберегти новостворене державне утворення від дії відцентрових сил, піднести престиж радянської демократії.

Той факт, що реформа проводилася «згори», уже сам по собі зумовлював її половинчатість і нерішучість. Ішлося про створення більш ефективного механізму управління республіками з боку центру, а розмови про взаєморозуміння і довір'я між пролетаріатом і селянством, які розмовляли різними мовами, становили не більш як словесний камуфляж. Сталося, проте, непередбачене: на місцях політика коренізації мала значно більший резонанс, ніж той, на який розраховували у центрі.

Середина 20-х рр. стала періодом значних зрушень у менталітеті українства, подоланні наслідків багатовікової русифікаційної політики. Відбувався процес розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Політика українізації живила «зміновіхівські» настрої, сприяла поверненню на Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це призвело до зростання впливу національної ідеї, що вже само по собі лякало центр.

Особливо непокоїло Москву те, що керівництво реформою почало «вислизати» з рук партійних організацій. Звідси критика «крайнощів в українізації» на другій сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р., заяви Зінов'єва про те, що українізація «явно суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії щодо цього питання, помагає петлюрівщині»³⁷. У закликах М. Хвильового до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду Сталін побачив «небезпеку боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — лєнінізму»³⁸. Таку позицію, висловлену до того ж в офіційному листі на ім'я Політбюро ЦК КП(б)У, не можна було розглядати інакше, як офіційне закріплення русифікаційної політики, зміцненої трактуванням лєнінізму як гегемоністської доктрини.

Таким чином, спроби керівників України відстояти в ході конституційного оформлення Союзу РСР політичний і культурний суверенітет України зазнали невдачі. Їхня поразка, яка мала своїм продовженням репресії щодо мільйонів українців, обернулася не лише втратою останніх ознак суверенності України, але й катастрофічним зниженням рівня інтелектуальності суспільства, інтересу до національних цінностей, своєрідним «манкуртством». Вкрай негативними були наслідки контрреформи і для самого імперського центру, який дедалі більше ставав надфедеральним, адміністративно-бюрократичним, а через кілька років перетворився у відверто тоталітарну структуру.

«Знешкодивши» опозицію в республіках, керівники щойно створеної союзної держави подбали і про арсенал правових засобів, здатних звузити сутність радянської федерації настільки, що від неї лишався лише декоративний фасад. Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік спочатку за певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих можливостей республік,

послідовне переведення багатьох галузей промисловості і будівництва у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі — всі ці заходи вели до перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу. Що ж до республіканського рівня, то від суверенітету по суті лишилася лише державна атрибутика (Конституції, Верховні Ради, уряди, законодавство тощо).

Але якщо в практично-політичному плані поразка українського керівництва була очевидною, то в площині теорії союзного будівництва ним було створено прецедент, який можна було замовчувати, але не можна було ігнорувати по суті. Раковським та його прибічниками було запропоновано теоретичну модель держави, яка не вписувалася у звичні федералістські канони, була новим словом у державно-правовій науці. Закладена у Декларації прав народів Росії ідея народного суверенітету в ній обростала живою плотьтю, пропонувалася як норма цивілізованих відносин між центром і республіками. І найважливіше те, що кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язувати демократичним, договірним шляхом.

На поставлене В. Ю. Мельниченком у 1988 р. запитання «Чи був Х. Г. Раковський конфедералістом?» і він сам, і інші дослідники дали негативну, досить мотивовану відповідь. Так, оскільки Раковський і його однодумці не виступали проти єдиної союзної держави, їх навряд чи можна вважати глашатаями конфедерації. Але ж очевидне й те, що практичні пропозиції українського уряду йшли далі того, що закладалося у фундамент СРСР. Отже, Раковський не був і федералістом у традиційному розумінні цього поняття. На це, до речі, у свій час звернув увагу Е. Карр, який зауважив, що «контрпроекти, представлені в проектну комісію ЦК Українським і Білоруським Центральними Виконавчими Комітетами і потім обнародовані, були, по суті, спрямовані взагалі проти принципу централізованої влади, і їх навряд чи можна було узгодити із принципами союзу, прийнятими в грудні попереднього року»³⁹. Цей висновок Карра ґрунтувався на ґрунтовному аналізі відкинутих проектів Конституції СРСР, зробленому ще у 1928 р. В. І. Ігнат'євим⁴⁰.

Історики разом з правознавцями зрештою знайдуть формулу для більш чіткого визначення позиції Радянського уряду в союзному будівництві. А втім одне незаперечне: ця позиція протистояла висновкам Г. Еллінека, М. Палієнка та інших авторитетних державознавців щодо принципової неможливості збереження суверенітету держав, які увійшли до складу федерації. В основі запропонованого українським урядом підходу лежало уявлення про те, що вільне самообмеження може зробити обсяг суверенних прав рухомою категорією. На жаль, унікальний шанс перевірити це припущення на практиці був втрачений.

В наш час набули поширення ідеї кооперативного федералізму, що виводяться, як правило, з наукової спадщини Г. Кельзена. Не можна не бачити в них і серйозного впливу підходів, запропонованих у відкинутих у свій час проектах Конституції Союзу РСР. Сучасні автори концепцій кооперативного федералізму вважають, що федеративна держава має будуватися не на гегемонії чи на жорсткому управлінні згори, а на кооперації і координації. Найбільш гнучкі на сьогодні моделі федеративних відносин, що вписуються в формулу «подвійного суверенітету» і децентралізації повноважень, діють у США. Та система «стримувань і противаг», яка втілена там у життя як на

федеральному рівні, так і у відносинах «федерація — штат», має чимало спільного із пропонуваним Україною у 1922—1923 рр.

Таким чином, завдяки Раковському, Скрипнику, Фрунзе та іншим діячам Україна зробила свій внесок у теорію федералізму, і не її провина у тому, що досвід створення СРСР сьогодні визнано негативним. Історія Союзу, безумовно, мала б інший вигляд, коли б його «конструктори» прислухалися до українських застережень, забезпечивши в новому державному утворенні суверенні права республік. Цього не було зроблено, і федерація по формі лишилася імперією по суті, надцентралізованою унітарною державою.

Закономірний крах ілюзій щодо можливості сполучити на соціалістичному ґрунті переваги великої держави і принципи суверенітету її окремих частин оживив у наш час ідею національної державності. Федерація у тому вигляді, в якому вона була реалізована у 20-х рр., скомпрометувала себе настільки, що навіть відчайдушні зусилля центру виключили підписання нового Союзного договору у будь-якій формі. Зрештою з'ясувалося: деформації суспільної системи зруйнували її настільки, що будь-які реформаторські спроби її оновлення приречені на неуспіх. На чергу дня стала проблема переходу від державно-монополістичної системи господарювання й управління до ринково-демократичної. На цих шляхах кожна з республік колишнього СРСР веде рахунок своїм втратам, працює над підвищенням свого політичного, національного статусу.

Як і інші республіки, Україна заявила про самостійність, забезпечивши на цій основі реальний перехід від економічної й політичної залежності до справжнього, нічим не обмеженого суверенітету. І все ж не варто ідеалізувати досягнутий ступінь національної незалежності України. Екстремальність ситуації, зв'язаної з неможливістю зруйнування системи старих господарських зв'язків, змушує політиків закривати очі на нову невідповідність форми і змісту — політично незалежна держава на ділі змушена миритися з впливом в інші держави значної частини власного національного багатства, нееквівалентністю економічних відносин, зухвалими зазіханнями монополістів-виробників. Навіть в ідеальних умовах безкризового розвитку потрібен був би певний час створення нової справедливої системи зв'язків. Що ж тоді говорити про формування нової структури взаємин в обстановці катастрофічного спаду виробництва, галопуючої інфляції, правового безладдя.

Не може не хвилювати і той факт, що прагнення республік до повної державної незалежності і сьогодні не знаходить розуміння в колах, близьких до колишнього центру. Зневажливо мовиться про «парад суверенітетів», нав'язливо проводиться думка про невідповідність прагнення до суверенізації «у нас» і інтеграційного досвіду «у них». Такі аналогії були б правомірними, якби цивілізаційний рівень суспільства в країнах колишнього СРСР відповідав рівню соціальної мобілізації суспільства в країнах Західної Європи чи США. Проте ці рівні надто відмінні. Очевидно, що завдання модернізації, які у нас ще попереду, диктують необхідність опори на «націо-державу», національний суверенітет, врахування в політиці етнонаціональних цінностей. Перспектива міжнаціональної інтеграції при цьому уявляється цілком реальною, але досить віддаленою в часі.

Навряд чи хто візьметься сьогодні прогнозувати, як складатимуться у майбутньому відносини між державами колишнього Союзу РСР. Ясно лише одне — вони вже ніколи не будуть ґрунтуватися на таких засадах, коли центр «дарує» права республікам і здатний їх на свій розсуд обмежувати.

Нова співдружність тепер зможе існувати лише на ґрунті принципів міжнародного права, з використанням досвіду таких об'єднань, яким є сьогодні Європейське співтовариство. Зазнаватиме дальших змін і теорія суверенітету. Ідея верховенства і самостійності окремих держав все тісніше накладатиметься на розуміння їхньої взаємозалежності, необхідності врахування у праві об'єктивних інтеграційних процесів, екологічних реальностей.

- ¹ Двенадцатый съезд РКП(б) 17—25 апреля 1923 года: Стеног. отчет.— М., 1968.— С. 576.
- ² З'їзд поневолених народів у Києві // Сучасність.— 1972.— Ч. 9.— С. 54—58.
- ³ Цит. за ст.: Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн.— 1992.— № 2.— С. 53.
- ⁴ Мельниченко В. Е. Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом // Вопросы истории КПСС.— 1989.— № 7; Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет.— К., 1990; Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР // Укр. іст. журн.— 1992.— № 1.
- ⁵ Сталін Й. В. Твори.— Т. 5.— К., 1948.— С. 324.
- ⁶ Там же.— С. 272.
- ⁷ Двенадцатый съезд РКП(б):: Стеног. отчет.— С. 116.
- ⁸ Там же.— С. 237.
- ⁹ Квиринг Э. И. Избранные речи и статьи.— К., 1988.— С. 105.
- ¹⁰ Коммунист (орган ЦК КП(б)У).— 1923.— 17 марта.
- ¹¹ Там же.— 28 марта.
- ¹² Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.: Стеног. отчет.— М., 1923.— С. 206.
- ¹³ Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 47.
- ¹⁴ Ненароков А. П. Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений // Отечественная история.— 1992.— № 2.— С. 3—23.
- ¹⁵ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 580.
- ¹⁶ Там же.— С. 503.
- ¹⁷ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 223.
- ¹⁸ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 650.
- ¹⁹ Там же.— С. 47, 228—229.
- ²⁰ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 573.
- ²¹ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 45.
- ²² Там же.— С. 61.
- ²³ Там же.— С. 212.
- ²⁴ Там же.— С. 67—68.
- ²⁵ Там же.— С. 228—230.
- ²⁶ Там же.— С. 232.
- ²⁷ Цит. за: Мельниченко В. Е. Раковский против Сталина.— М., 1991.— С. 4.
- ²⁸ Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом // Про минуле — за-ради майбутнього.— К., 1989.— С. 297.
- ²⁹ Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 53, 113.
- ³⁰ Там же, арк. 115.
- ³¹ Сталін Й. В. Твори. Т. 5.— С. 314.
- ³² Там же.— С. 310, 316.
- ³³ Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня — 8 июля 1924 г.: Стеног. отчет, ч. II.— М.— Л., 1925.— С. 126.
- ³⁴ Жулинський М. Імперія і рідний ґрунт // Літературна Україна.— 1992.— 30 січня.
- ³⁵ Сталін Й. В. Твори. Т. 5.— С. 235.
- ³⁶ Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923—24 год. — Х., 1925. — С. XVIII, 2—3.
- ³⁷ Національне питання на Україні та опозиція // Більшовик України.— 1927.— № 10.— С. 4.
- ³⁸ Сталін Й. В. Твори.— Т. 8.— К., 1949.— С. 149—154.
- ³⁹ Карр Э. История Советской России. Большевицкая революция 1917—1923. Т. 1. Т. 2.— М., 1980.— С. 316.
- ⁴⁰ Игнатьев В. И. Советский строй.— М., 1928.— С. 123—137.